

Софийски университет “Св. Климент Охридски”

Исторически факултет

Катедра „История на България”

Боян Жеков

Съветизацията на българската армия 1944 – 1948 г.

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертация за присъждане на образователна и научна
степен „доктор”

Научен ръководител: проф. д-р Веселин Янчев

СОФИЯ

2022

Дисертацията е обсъдена и предложена за защита от катедра „История на България“ към Историческия факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на заседание от 5 юли 2022 г.

Дисертацията се състои от: заглавна страница, съдържание, списък с използваните съкращения, въведение, четири глави, заключение и списък с използваните източници – общо 308 страници.

Съдържание на дисертационния труд

Използвани съкращения

Увод	1
Първа глава. БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА, АРМИЯТА И ОФИЦЕРСТВОТО ПО ПЪТЯ КЪМ 9 СЕПТЕМВРИ 1944 г.	12
1. Във “влака без спирачки“	12
От съюз с Германия към нов неутралитет	12
„Вътрешният фронт“, 1941 – 1944 г.	16
Царство България, западните съюзници и неуспялото примирие	19
2. Армията и офицерството в условията на Втората световна война	26
„Новият ред“ на Балканите и задачите на българската армия, 1941 – 1944 г.	26
Армията срещу съпротивителните движения на Балканите, 1941 – 1944 г.	30
Офицерският корпус и ходът на Втората световна война, 1939–1944 г.	32
Нелегалната комунистическа дейност във войската, 1941 – 1944 г.	40
3. Невъзможният изход	50
Втора глава. АРМИЯТА И ПОЛИТИЧЕСКАТА ПРОМЯНА НА 9 СЕП- ТЕМВРИ 1944 г.	58
1. Армията и установяването на властта на Отечествения фронт в България	58
Завземането на властта в столицата	59
Армията и завземането на властта извън столицата	67
2. Новото управление	83
3. Военните отдели	88

Трета глава. БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И АРМИЯТА В СЪВЕТСКАТА СФЕРА НА ВЛИЯНИЕ (1944-1948 г.)	110
1. Съветската „сянка“ над България	110
Съветската окупация на България	111
Българско-съветското бойно сътрудничество	120
2. СССР, мирното урегулиране и българските въоръжени сили	136
Съглашението за примирие и българската армия	136
Съюзната контролна комисия и българските въоръжени сили, 1944 – 1947 г.	145
Парижкият мирен договор от 1947 г. и българската армия	168
Четвърта глава. ОТ „ЦАРСКО“ КЪМ „НАРОДНОТО“ ОФИЦЕРСТВО, 1944-1948 г.	185
1. Промени в офицерския корпус, 1944-1948 г.	185
„Революционната чистка“ на офицерството, септември – октомври 1944 г.	186
Новите офицери, 1944 – 1945 г.	218
Генерал Дамян Велчев в защита на офицерството	227
2. Решителният удар срещу офицерството, 1946 – 1948 г.	243
Заклучение	263
Използвани източници	268

Обща характеристика на дисертационния труд

Армейската институция се появява заедно с държавата. Връзката е напълно закономерна, понеже всяка публична власт има необходимост от въоръжена сила, която да пази суверенитета и териториалния интегритет на страната, както и нейния вътрешен ред и сигурност. Съвсем неслучайно в своето фундаментално съчинение, посветено на въпроса за държавата, древногръцкият философ Платон отделя специално внимание на ролята на стражите в идеалния ѝ вариант¹. Всъщност връзката между появата на армейската институция и на държавата категорично се доказва от българската история. Скоро след подписването на Санстефанския мирен договор на 19 февруари/3 март 1878 г., поставил началото на процеса по съзидане на Третата българска държава се пристъпва към организиране на нейни въоръжени сили, носещи наименованието „Българска земска войска“². Това става месеци преди новата страна да има свои основен закон и органи за управление.

Някои общи мисли за армията

Наименованието „армия“ произхожда от латинския глагол *armare* – въоръжавам. В действителност някои изследователи посочват, че оръжието не е обезателен компонент на войската. Но е факт, че без въоръжение и без личен състав армия практически не може да съществува³. Във военноисторическата наука се приема, че модерната войска възниква във Франция в периода на управлението на „краля-слънце“ Луи XIV (1643 – 1715 г.). Нейните характеристики са еднаквите униформи и въоръжението, набирането на доброволци и получаването на възнаграждение. След Френската революция от лятото на 1789 г. се оформят условията за създаването на масови въоръжени сили, комплектувани на доброволен принцип. Въведената в началото на XIX век в Прусия задължителна военна служба води до появата на професионалната армейска институция, която се регламентира с инди-

¹ Стоименов, П. Офицерът след края на военната кариера (1944–1950 г. и 1990–1995 г.). София, 2003, с. 11.

² ДВИА, ф. 42Л, оп. 1, а. е. 31, л. 1–3; а. е. 33, л. 10.

³ Янчев, В. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Българският опит 1878–1912. София, 2006, с. 11.

видуалната за всяка страна нормативна уредба, съставена от три основни елемента – военни закони, устави и правилници⁴.

За армията съществуват различни дефиниции. Видният руски военен теоретик княз Друцкой в началото на XX век пише, че „войската е единение на въоръжени хора, определено в своята организация от юридически закони, и е управлявано в своята дейност от волята на върховния вожд“. Втори представител на руската имперска военнотеоретична мисъл – Кузмин-Каравеев, определя армията като „външна материална сила на държавата“, чието „предназначение е да бъде средство за разрешаване на международни стълкновения“⁵. От своя страна, българският военен теоретик доктор Николай Николаев посочва през 1927 г., че „войската е организирана човешка група, подчинена на държавата и предназначена да воюва от името и за сметка на последната“⁶. За генерал Теодоси Даскалов, министър на войната от 1938 г. до 1942 г., „войската е инструмент на политиката, от което следва, че последната ще бъде толкова по-улеснена в своята дейност, колкото този инструмент е по-дееспособен и по-мошен“⁷. Дефиницията пряко препраща към популярния афоризъм на пруския военен теоретик от XVIII - XIX век Карл фон Клаузевиц, съобразно който „войната е продължение на политиката с други средства“. Разбира се, понастоящем армията се разглежда като ключов сегмент от системата за защита на националната сигурност, състояща се „от държавни органи и структури, които осъществяват дипломатическа, отбранителна, разузнавателна, контразузнавателна, оперативно-издирвателна, правоохранителна и охранителна дейност“⁸.

За понятието „съветизация“ и за хронологията на изследването

В разговор с югославския комунистически функционер Милован Джилас малко преди края на Втората световна война в нейното европейско измерение лидерът на СССР Йосиф Сталин подчертава: „Тази война не е като предишните; който окупира дадена територия,

⁴ *Николов, Ст.* Забравените герои. Пленническият въпрос от войните на България 1885–1918 г. София, 2018, с. 7–8.

⁵ *Друцкой, княз С. А.* Причини невменения въ военно-уголовномъ праве. Варшава, 1902, с. 1; *Кузминь-Каравеевъ, В. Д.* Военно-уголовное право. Санкт Петербург, 1895, с. 8.

⁶ *Николаев, Н.* Войската в парламентарната държава. Общ поглед върху положението на войската в държавата. Управление и командване на войската в парламентарната държава. София, 1927, с. 27.

⁷ *Даскалов, Т.* Подготовка на държавата за война. София, 1943, с. 54.

⁸ *Стойков, М.* Стратегически преглед на сигурността и отбраната. София, 2019, с. 380.

налага там собствената си политическа система. Всеки налага своята система, докдето стигне армията му. Не може да бъде другояче“⁹. Изреченията от кремълския ръководител думи изцяло отговарят на битувашата по това време и въведена именно от него парадигма в съветската външна политика, съгласно която „СССР носи революцията на щиковете на Червената армия“¹⁰. Както Сталин заявява на задграничния лидер на българските комунисти Георги Димитров в началото на 1940 г.: „Действията на Червената армия – това също е дело на световната революция“¹¹.

В модерната световна историопис се приема, че навлизането на войските на СССР в редица източноевропейски и средноевропейски държави през 1944 – 1945 г. води до „установяването на комунистически режими“ в тях¹². Разбира се, то не става отведнъж, а отнема няколко години. От страните, попаднали под доминацията на Москва в средата на 40-те години на XX век, постепенно се оформя „Съветският блок“, място в който заема и България.

Налагането на комунистическите управления по места поставя началото на дълбоки обществено-политически промени, вследствие на които на практика се появяват нов тип държавни системи. За обозначаване на процеса професор Норман Неймарк от Станфордския университет използва понятието „светизация на Източна Европа“. Като нейни хронологични граници той поставя 1944 г. и 1953 г.¹³ От теоретична гледна точка в рамките на този почти десетгодишен период могат да бъдат обособени два етапа на светизацията. Първият от тях обхваща времето от 1944 г. до 1947/1948 г. Втората фаза е разположена в промеждутъка от 1947/1948 г. до 1953 г. Какви са техните характеристики?

Пилотният стадий на светизацията има две главни черти. Във външнополитически аспект той е свързан с ролята на съветския фактор в развитието на европейските държави, които в края на Втората световна война попадат „в сянката на сталинизма“¹⁴. Във вътрешен план първият етап на светизацията се отнася до овладяването от комунистическите

⁹ *Djilas, M. Conversations with Stalin. Harmondsworth, 1967, p. 90.*

¹⁰ *Сивилов, Ал. Прегръдката на мечока. СССР и Латинска Америка. София, 2016, с. 18–19.*

¹¹ *Димитров, Г. Дневник (9 март 1933 – 6 февруари 1949 г.). София, 1997, с. 188.*

¹² Вж. например *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East–Central Europe. Budapest–New York, 2009; The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949. Oxford, 1997.*

¹³ *Naimark, N. The Sovietization of Eastern Europe, 1944–1953. // In: The Cambridge History of the Cold War. Volume I. New York, 2010, p. 175–197.*

¹⁴ Изразът е от *Драганов, Др. В сянката на сталинизма. Комунистическото движение след Втората световна война. София, 1990.*

партии по места на всички възлови лостове на държавната власт. Казано с други думи, в периода от 1944 г. до 1947/1948 г. в страните от сферата на влияние на Кремъл се извършват едновременно сателитизация и комунизация. Именно това създава условията за тоталното претворяване на съветския модел в държавите, останали на изток от „Желязната завеса“, което започва в края на 40-те години на XX век. Те навлизат в периода на сталинизацията.

Настоящото изследване е разположено в хронологичните граници от 1944 г. до 1948 г. В този период протича първият етап от съветизацията на българската армия. Темата е обширна и многопластова. Най-общо процесът притежава четири основни аспекта. Фактически всеки от тях може да бъде обект на самостоятелно научно изследване. Ето защо в настоящия труд ще бъдат разгледани само две от характеристиките.

Първият белег на съветизация би могло условно да се определи като военнотехнически. Той е свързан с процесите на реорганизация и на внедряване на бойния опит на Червената армия в българските въоръжени сили. Тези въпроси няма да бъдат обект на внимание, понеже са добре проучени от родната наука. Съществуват детайлни изследвания, посветени на видовете въоръжени сили и на родовете войски. Що се отнася до Сухопътните войски, специално трябва да се отбележи появилото се преди няколко години изследване за тяхното развитие в периода от 1945 г. до 1990 г., дело на колектив начело с бившия началник на Главния щаб на Сухопътните войски генерал Кирил Цветков¹⁵. Историята на българската военна авиация в периода 1944 – 1948 г. е осветлена най-вече в трудовете на дългогодишния боен пилот и професор по военно дело във Военна академия „Георги Стойков Раковски“ полковник Димитър Недялков¹⁶. Като първостепенни автори, разглеждащи темата за военния флот след 9 септември 1944 г., могат да се посочат Петър Даскалов и Мариана Кръстева от Военноморския музей в град Варна¹⁷. С изясняването на историята на Свързочните войски е изцяло свързан професионалният път на наскоро починалия пол-

¹⁵ История на Сухопътните войски на България. Том трети. София, 2019.

¹⁶ Недялков, Д. Българската авиация през Студената война. София, 2011; *същият*. История на българската военна авиация. София, 2012.

¹⁷ Даскалов, П. Записки от архивите на българския Военноморски флот (1944–1959 г.). Варна, 2014; Кръстева, М. Морето в международните отношения и външната политика на България 1944–1949 г. Варна, 2005.

ковник професор по военно дело Манол Млеченков¹⁸. Още през първата половина на 90-те години на XX век се появяват обстойни проучвания за Противовъздушната отбрана и Инженерните войски¹⁹. Изчерпателни разработки има за Тила на българската армия, Железопътните и Трудовите войски²⁰. Солидни изследвания са налице и по отношение на военнообразователната система на страната, които засягат и периода 1944 – 1948 г.²¹

Втората черта на съветизацията на българската войска от 1944 до 1948 г. се отнася до темата за създаването и за развитието на политическите органи и свързаната с тях пропагандна дейност сред военнослужещите. Този аспект на процеса също няма да бъде обект на внимание. За това има две основателни причини. От една страна, фактите по темата са пунктуално описани в историописа. Народно внимание в тази връзка заслужават изследванията на Светлозар Недев²². На второ място, и това е по-важно, редно е въпросът да бъде разгледан в самостоятелно изследване и то за доста по-дълъг исторически период – най-добре до 1956 г. Всъщност ролята на представителите на политическите органи във войската е твърде любопитна по време на Априлския пленум от 1956 г. и в месеците след него. Все пак в интерес на по-нататъшното изложение е уместно да се отбележи кои са двете главни политически структури, създадени в българската армия подир 9 септември 1944 г. Първата от тях е помощник-командирският институт, който възниква с Явна министерска заповед № 352 от 22 септември 1944 г.²³ Характерно за него е, че от момента на появата си той е доминиран от функционери на Българската работническа партия (кому-

¹⁸ Млеченков, М. 140 години Свързочни войски на България 1878–2018. Част първа-втора. София, 2019; *същият*. Свързочните войски на България във войната срещу Германия 1944–1945. София, 2006; *същият*. Свързочните войски на България 1945–2004. София, 2009.

¹⁹ История на Зенитната артилерия и Зенитно-ракетните войски в Българската армия. София, 1995; История на Инженерните войски на България. София, 1992.

²⁰ Йорданов, Ив. Тилът на българската армия 1885–1990. Исторически очерк. София, 1990; Йосифов, Ас. Железопътните войски в България 1888–1945. София, 1991; *същият*. Железопътните войски в България 1946–1990. София, 1996; Кратка история на Строителните войски на България 1920–2000. София, 2000.

²¹ Военна академия „Георги Стойков Раковски“. София, 2006; Военна академия „Георги Стойков Раковски“. Исторически очерк. София, 1990; Златев, М. 130 години Национален военен университет „Васил Левски“. Велико Търново, 2008.

²² Недев, Св. Дирекцията за културна дейност във войската (1944–1945). // Военноисторически сборник, 1996, № 6, с. 88–101; *същият*. Пропаганда и културна дейност в българската армия 1944–1948. Дисертация. София, 1999; *същият*. Пропагандата и културната дейност в българската армия (1945–1947 г. // Известия на Националния военноисторически музей, 2000, № XIV, с. 103–154; *същият*. Първите централни армейски културно-просветни учреждения в българската армия (1944–1948 г.). // Известия на Националния военноисторически музей, 2003, № XV, с. 26–46.

²³ ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 517, л. 248.

ности) (БРП (к))²⁴. Другият орган е сформираният скоро след това Политически отдел в Министерството на войната, за чийто началник на първо време е назначен генералът-комунист Фердинанд Козовски²⁵.

Третият аспект на съветизацията има връзка с ролята на съветския фактор в развитието на българската армия от 1944 г. до 1948 г. Този проблем ще бъде предмет на разглеждане в труда. Необходимостта се обуславя от цялостната специфика на периода от 9 септември 1944 г. насетне. Навлизането на Червената армия в пределите на Царство България на 8 септември 1944 г. поставя държавата под политическата доминация на СССР. В резултат от това Москва започва да оказва директно влияние и да упражнява контрол върху абсолютно всички ключови процеси, протичащи в страната. Нещо повече, сключеното на 28 октомври 1944 г. Съглашение за примирие между Великобритания, САЩ, СССР и България практически санкционира спусналата се над държавата съветска „сянка“, под която попадат и българските въоръжени сили.

Въпросът за ролята, която съветският фактор играе в развитието на българската армия след 9 септември 1944 г., е слабо застъпен в историописта. Сред малцината изследователи, които са се занимавали с него, без съмнение се откроява Йордан Баев. Още през 90-те години на ХХ век и в началото на сегашното хилядолетие в поредица свои публикации той представя напълно или почти неизвестни моменти по темата въз основата на новоразсекретени политически, дипломатически, военни и разузнавателни материали от български и от чуждестранни архивохранилища²⁶. Освен него следва да се спомене Димитър Зафиров, който разглежда в своите изследвания важната тема за дейността на съветските военни съветници в българската армия в края на Втората световна война и непосредствено подир това²⁷. Проблем в неговите трудове обаче е, че те в значителна степен се припокриват на

²⁴ Например през 1946 г. от 462 помощник-командири в редовете на българската армия 459 са комунисти. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 12, а. е. 182, л. 40, 51.

²⁵ Трифонов, Д. Генерал-лейтенант Фердинанд Козовски. София, 1984, с. 146.

²⁶ Вж. например Баев, Й. Някои проблеми на съветската политика към България (1943–1945 г.). // В: Българо-съветски политически и военни отношения (1941–1947). (Статии и документи). София, 1999, с. 67–79; същият. Проблеми на българо-съветските военнополитически отношения (септември 1944 – декември 1947). // В: България и Русия през ХХ век. Българо-руски научни дискусии. София, 2000, с. 309–319.

²⁷ Зафиров, Д. Съветските военни инструктори в БНА след 9 септември – приноси и проблеми. // Военноисторически сборник, 1996, № 4, с. 89–95; същият. Съветските военни специалисти в българската армия (1944–1947 г.). – В: Българо-съветски политически и военни отношения (1941–1947). (Статии и документи). София, 1999, с. 119–128; същият. Съветските военни инструктори в БНА – принос и негативи. // В: България и Русия през ХХ век. Българо-руски научни дискусии. София, 2000, с. 320–329.

ниво съдържание и използван изворов фундамент. Независимо че не заемат приоритетно място в изложението, а представляват по-скоро фон, отделни моменти по въпроса за ролята на съветския фактор в трансформацията на българската армия се откриват в изследването на Мито Исусов за „Сталин и България“²⁸.

През ноември 1945 г. Борис Пономарьов, заместник-завеждащ Отдела за международна информация (ОМИ) на ЦК на Всесъюзната комунистическа партия (болшевики) (ВКП (б)), коментира, че най-значимият белег на революционната трансформация на армиите на Румъния, България и Унгария са „чистките“²⁹. През август 1946 г. разузнавателните служби на САЩ констатира, че „съветската политика“ спрямо българската войска понастоящем преследва „елиминирането на потенциални антисъветски елементи и създаването на добре организиран кадър от напълно индоктриниран комунистически личен състав“³⁰. Тъкмо прочистването на българското офицерство и създаването на команден армейски състав, верен на Българската работническа партия (комунисти) (БРП (к)), респективно на СССР, представляват четвъртият и последен сегмент в процеса по съветизацията на армията. Този аспект също ще бъде представен и анализиран в настоящото съчинение.

Желанието на БРП (к) за комунизирание на командния състав на българската армия не бива да учудва. То напълно се вписва в неистовия и дългогодишен стремеж на комунистите към проникване във войската с цел нейното овладяване. Още в приетата на Първия конгрес на партията през май 1919 г. „Програмна декларация“, изцяло в духа на марксистко-ленинската идеология, е записана задачата за „обезоръжаването на буржоазията“ и за „въоръжаването на революционните класи“³¹.

По проблема за прочистването на командния състав на българските въоръжени сили не се срещат особено много конкретни изследвания, които да са дело на професионални историци. Пак сред малцината в тази група изследователи попада Йордан Баев³². В средата на 90-те години на XX век се появява и статия по въпроса от Владимир Мигев с обзорен

²⁸ *Исусов, М.* Сталин и България. София, 1991.

²⁹ *Rieber, A.* Popular Democracy..., p. 119.

³⁰ *Assessing the Soviet Threat. The Early Cold War Years.* Washington, 2005, Document № 7.

³¹ БКП – организатор и ръководител на народната армия. София, 1963, с. 32–33.

³² *Баев, Й.* Външни и вътрешни фактори за чистката в офицерския корпус (септември – декември 1944 г.). // Военноисторически сборник, 1994, № 5, с. 167–178; *Baev, J.* Stalinist Terror in Bulgaria, 1944–1956. // In: *Stalinist Terror in Eastern Europe. Elite Purges and Mass Repression.* Manchester, 2010, p. 180–197.

характер³³. Налице са някои краеведски проучвания по темата за чистката на българското офицерство след 9 септември 1944 г. Например Вяра Владова разглежда съдбата на хората с пагони в Трета пехотна дивизия в периода 1944 – 1948 г.³⁴ Ангел Динев посвещава статия на старозагорските офицери, съдени от Народния съд³⁵. Впрочем големият проблем за офицерството и Народния съд намира подобаващо място в съвместното изследване на Поля Мешкова и Диню Шарланов, озаглавено „Българската гилотина. Тайните механизми на Народния съд“³⁶.

В интерес на истината въпросът за преустройството на българската армия е обект на внимание в няколко статии и студии на Светлозар Недев³⁷. Но те се открояват със своето сходство. Нещо повече, в тях слабо е застъпено използването на документацията, запазена в Държавния военноисторически архив (ДВИА), град Велико Търново.

Дори в някои съвременни изследвания, докосващи се до темата за прочистването на офицерството, не са преодолени пропагандните наслагвания в историческата наука отпреди 1989 г. Класически пример е Марин Калонкин. В своя статия от 2018 г., той посочва, че извършената от правителството на Отечествения фронт (ОФ) веднага подир 9 септември 1944 г. чистка на командния корпус на армията засяга група офицери със следния профил: „приелите нацистката идеология, станали агенти на гестапо, окървавили се в борбата против народа“³⁸. Такива квалификации притежават политико-идеологически, но категорично не и научен характер. По-тревожното в случая е, че статията е обнародвана в „сборник с научни изследвания“.

Спецификата на темата наложи успоредно с двата аспекта на съветизацията на войската, застъпени в изследването, да се представят няколко други въпроса. От една страна,

³³ Мигев, Вл. Офицерството и политическото развитие на България от 9 септември до края на 50-те години. // Военноисторически сборник, 1994, № 5, с. 179–191.

³⁴ Владова, В. Съдбата на офицерството в Трета пехотна дивизия 1944–1948 година. // Известия на музеите от Югоизточна България, 2003, № XX, с. 182–191.

³⁵ Динев, А. Съдбата на старозагорските офицери, съдени от Народния съд. // Военноисторически сборник, 2015, № 1, с. 59–72.

³⁶ Мешкова, П., Д. Шарланов. Българската гилотина. Тайните механизми на Народния съд. Б. м., 1994.

³⁷ Недев, Св. Българската армия на изток от Желязната завеса. // Във: Втората световна война, България и следвоенният свят. София, 2005, с. 167–176; *същият*. Комунистическата партия, армията и войната (9 септември 1944 – май 1945 г.). // Известия на Института за военна история, 2000, № 66, с. 148–163; *същият*. Форсиране на преустройството в Българската армия 1945–1947 г. // Известия на Националния военноисторически музей, 2006, № XVI, с. 109–136 и други.

³⁸ Калонкин, М. Преустройството на българската войска за участие във Втората световна война. Създаването на Народната гвардия. // В: Нова България и мирът след Втората световна война. Сборник с научни изследвания. София, 2018, с. 143.

като необходимо въведение към проблематиката са дадени разяснения относно пътя на българската държава, армия и офицерство по посока на съдбоносната дата 9 септември 1944 г. Като второ, осветлен е въпросът за мястото на армията в радикалната политическа промяна в Царство България от септември 1944 г. Това бе сторено както поради потребността по-нататък в изложението да не се правят излишни ретроспекции, така и заради изкушението, което събраните и анализирани сведения по темата провокираха, да се уплътни картината на българското събитие на XX век. Трето, представени са появата, развитието и дейността на военните отдели на Отечествения фронт и на БРП (к). Водещият мотив е, че това са органи, които имат участие в процеса по трансформация на българските въоръжени сили между 1944 г. и 1948 г. В същото време частично се запълва една празнина в съвременната родна историография за периода. Например и до днес отсъства мащабно конкретно изследване, посветено на организационното развитие на комитетите на ОФ през 1944 – 1948 г. Маркирани са и някои възлови институционални моменти, свързани с дошлото начело на България на 9 септември 1944 г. държавно ръководство.

Извори по темата

Твърдението, че във фундамента на всяко историческо изследване стоят запазените за епохата извори едва ли буди съмнение. Ето защо положих всички усилия да се докосна до възможно най-голям брой от тях. В настоящото изследване са използвани проучени материали от фондовете на Държавния военноисторически архив в град Велико Търново, където съвсем закономерно се намира най-обемната сбирка от военни документи. Наред с това бяха проучени редица фондове, намиращи се в Централния държавен архив (ЦДА) в град София. Предвид първостепенната роля на българските комунисти в управлението на държавата в периода 1944 – 1948 г. вниманието ми бе приоритетно ориентирано към фондовете от масив „Б“. Разбира се, осветляването на редица моменти, свързани със Съглашението за примирие между Великобритания, САЩ, СССР и България от 28 октомври 1944 г. и с Парижкия мирен договор от 1947 г. нямаше как да се случи без проучване на документите във фондовете на Комисарство по приложение на съглашението за примирие и Парижката мирна конференция. В тази връзка допълнително бяха проучени материали, съхранявани в Дипломатическия архив на Министерството на външните работи. За по-

голяма плътност на текста и за разкриване на моменти, неописани в документацията, се пристъпи към проучването на редица спомени, съхранявани както в ЦДА, така и в други архивохранилища. Възстановяването на възникването и на дейността на военните отдели на Отечествения фронт и на БРП (к) се оказа невъзможна задача само с документите, намиращи се в ЦДА. Затова бяха положени усилия за издирване и за проучване на документи от някои регионални държавни архиви из страната. Част от използваните материали бяха издирени в Научния архив на Българската академия на науките (НА БАН). Твърде ценни материали, особено за чистката на офицерството, се съдържат в Архива на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (АКРДОПБГДСРСБНА). За задълбочаване на изследването значително допринесоха материалите, намиращи се в Академичната библиотека на Военна академия „Георги Стойков Раковски“, Военноисторическа читалня (АБВАВИЧ). Там са запазени редица документи и материали, част от богатото военноисторическо наследство на страната.

Благодарение на някои дигитални колекции с факсимилета на документи успях да се докосна до немалко автентични материали от чуждестранен произход. Твърде полезни в тази връзка се оказаха проектите „Памят народъ 1941 – 1945“, на чиято официална страница (<https://pamyat-naroda.ru/>) са достъпни огромен брой документални свидетелства от Централный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ) за Втората световна война, и „СССР и Союзники. Документы Архива МИД России о внешней политике и дипломатии ведущих держав антигитлеровской коалиции“ (<https://agk.mid.ru/>).

Възстановяването на историческите събития със сигурност нямаше да бъде възможно и без материалите, публикувани в редица документални сборници. Специално внимание в случая заслужава двутомникът „Великите сили и България 1944 – 1947 г.“, в които се съдържат над 850 документа по темата за българското примирие от 1944 г. и за дейността на Съюзната контролна комисия. Най-полезни без съмнение се оказаха материалите в раздел V от втория том, посветени на проблема за СКК и българската армия, в които са включени близо 25 документа, най-вече от руските архивохранилища. На практика те се коментират и анализират за пръв път в българската историография. В същото време дан трябва да се отдаде и на документалната поредица Foreign Relations of the United States (FRUS), благо-

дарение на която в значителна степен стана възможно проследяването на процеса по изработването на военните клаузи на Парижкия мирен договор от 1947 г.

За допълване картината бяха използвани немалко дневници, спомени и мемоари на съвременници, както и вестници от епохата. Изрично внимание в това направление без съмнение заслужава обнародваният през 1997 г. дневник на българския комунистически лидер Георги Димитров. Дневникът е воден доста педантично и представлява уникално свидетелство за периода, понеже „рядко човек“ в положението на Димитров „е оставял след себе си подобен документ – обикновено хората като него отнасят в гроба всичко, което знаят“³⁹. Сред темите, за които българският комунистически лидер е оставил не едно и две свидетелства в своя дневник, попадат и развитието на българската армия в периода от 1944 г. до 1948 г., и най-вече съдбата на офицерския корпус в частност.

Предмет, цел и задачи на изследването

Предмет на представеното изследване е съветизацията на българската армия в периода 1944 – 1948 г. Поради обширността на темата ще бъдат разгледани две от нейните характеристики, които авторът намира за най-важни. Това са ролята на съветския фактор в развитието на войската след 9 септември 1944 г. и прочистването на офицерския корпус и създаването на комунистически и просъветски команден състав на българските въоръжени сили. Предмет на изследването не са военнотехническите въпроси, свързани с преустройството на войската в периода 1944 – 1948 г. и създаването и развитието на политическите органи в армията. Причините за това вече бяха разяснени.

Основната цел на настоящия труд е изследване, анализиране и обобщаване на редица моменти от развитието на българската армия в периода 1944 – 1948 г., свързани с процеса по нейната съветизация. Основните задачи са: разкриване на ролята на съветския фактор в развитието на войската и проследяването на етапите на изменения в офицерския корпус. Като вторични задачи се очертават анализирането на участието на армията в политическата промяна на 9 септември 1944 г. и изясняването на въпросите, свързани със създаването, с развитието, както и с дейността на военните отдели на Отечествения фронт и в конструкцията на БРП (к).

³⁹ НРБ от началото до края. София, 2011, с. 103.

Методи на изследването

Основните методи, използвани в настоящия труд са исторически метод, анализ и синтез, метод на сравнение, метод на класификация и метод на обобщаване. Историческият подход, необходим за всяко историческо изследване, е използван в настоящото съчинение, за да постави разглеждания проблем в конкретни хронологични рамки, в които да бъде проследено неговото историческо развитие. Посредством историко-генетичният метод е направен анализ на използваните исторически извори и литература по изследвания проблем, а на основата на историко-интерпретативния метод се прави анализ и интерпретация на получената в резултат от проучването информация. Методът на анализ и синтез е използван, за да се разбие изследвания проблем на отделни части, които да бъдат анализирани и впоследствие синтезирани в цялостно заключение по изследвания проблем. Методът на сравнение е използван за анализ и сравнение на събития, явления и процеси, тяхното влияние и резултати и за извеждане на общото и на специфичното, сходното и различното на анализираните събития, явления и процеси. Методът на обобщаване се използва, за да бъдат направени изводи на базата на преход от единичното към общото. Посредством метода на класификацията са класифицирани отделни фактори в определени групи в зависимост от техните характеристики или резултати от въздействието им.

Кратко изложение на дисертационния труд

Дисертационният труд е структуриран в рамките на увод, изложение и заключение. В уводната част са представени някои общи мисли за армията (възникване и дефиниции), хронологични рамки на изследването, определение на съветизацията като процес и основни аспекти на съветизацията в българската армия, предмет, цел, задачи и методология на изследването, както и анализ на основните архивни и академични източници, използвани в дисертационния труд.

Изложението е представено в четири основни глави - първа глава „Българската държава, армията и офицерството по пътя към 9 септември 1944 г.“, втора глава “Армията и политическата промяна на 9 септември 1944 г.”, трета глава „Българската държава и армията в съветската сфера на влияние (1944 – 1948 г.)“, четвърта глава „От „царско“ към „народното“ офицерство, 1944 – 1948 г.“. В рамките на всяка глава изложението следва тематично-хронологичен принцип и съдържа обособени параграфи, които завършват с основни изводи. В заключителната част са изложени основните изводи относно процеса по съветизация на българската армия в периода 1944 – 1948 г.

Първата глава, озаглавена „Българската държава, армията и офицерството по пътя към 9 септември 1944 г.“ по своята същност представлява уводната глава на дисертационния труд и анализира основните фактори и процеси, които водят българската държава, армия и офицерство по пътя към промяната, настъпила на 9 септември 1944 г.

Втората глава „Армията и политическата промяна на 9 септември 1944 г.“ съдържа три основни подглави, които описват армията и установяването на Отечествения фронт в България, действията на новото управление в страната и създаването на военните отдели в комитетите на Отечествения фронт и в структурата на Българската работническа партия.

Третата глава е наименувана „Българската държава и армията в съветската сфера на влияние (1944 – 1948 г.)“ и се състои от две основни подглави, които отразяват съветската окупация над България, развитието на българско-съветското бойно сътрудничество и влиянието на процеса по мирното следвоенно урегулиране върху българските въоръжени сили. Специално внимание е обърнато върху ролята на Съглашението за примирие, дейността на Съюзната контролна комисия и Парижкия мирен договор от 1947 г.

Четвъртата глава със заглавие „От „царско“ към „народното“ офицерство, 1944 – 1945 г.“ съдържа две основни подглави и фокусира своето внимание върху промените в офицерския корпус в периода 1944 – 1945 г. и върху окончателното прочистване и комунизирание на офицерския корпус в периода 1946 – 1948 г.

Изводи на изследването

На 1 март 1941 г. Царство България се присъединява към Тристранния пакт. В идните три години и половина то заема позицията на съюзник на Германия във Втората световна война. На 8 септември 1944 г. в държавата навлизат войските на СССР, вследствие на което тя попада във водовъртежа на общия процес по съветизация, характерен за всички източноевропейски и средноевропейски страни, останали в средата на 40-те години на XX век на изток от „Желязната завеса“. Червената армия остава в България до декември 1947 г. Резултатът от нейния над тригодишен престой е, че българската държава на практика е лишена от алтернатива „в избора на модел на политическо устройство и обуславя налагането на тоталитарна система от съветски тип“⁴⁰.

Рано сутринта на 9 септември 1944 г., по-малко от двадесет и четири часа подир навлизането на съветските войски на нейна територия, България осъмва с правителство на Отечествения фронт. Завземането на управлението в столицата София е дело на военни формирования, водени от спечелени от по-рано за ОФ делото действащи офицери. Овлаждането на властта в провинцията се извършва от местни отечественофронтовски дейци, доминиращо комунисти, като то не среща съпротива от армията.

Може да се каже, че за пръв път външният фактор в лицето на СССР оказва капитално влияние върху българската войска именно в контекста на установяването на отечественофронтовската власт в страната в дните около 9 септември 1944 г. В присъствието на Червената армия на територията на Царство България би следвало да се търси обяснение за решението на министъра на войната генерал Иван Маринов да съдейства за свалянето на правителството, в което сам участват, както и на редица командири от Столичния гарнизон да запазят неутралитет в хода на акцията в София в ранните часове на 9 септември 1944 г., довела до заставането начело на държавата на ОФ кабинета. Отново в давлението на съветския военен фактор трябва да се търси причина и за готовността на немалко военни командири по места да подкрепят новата власт, преди тя да е стъпила здраво на крака, и дори да окажат помощ за нейното укрепване. Пак в навлизането на червеноармейците в

⁴⁰ *Огнянов, Л.* Държавно-политическата система на България 1944–1948. София, б. г., с. 237.

България следва да се търси обяснение за настъпилото революционизиране на войнишките маси, намерило израз в появата на комитетите на Отечествения фронт в казармата.

В периода от 1 март 1941 г. до късното лято на 1944 г., когато Царство България е съюзник на Германия, на неговата армия не се налага да организира и да води мащабни военни действия. Това състояние на нещата се променя след 9 септември 1944 г. с включването на българската войска в заключителния етап на войната срещу Третия райх, но вече на страната на Антихитлеристката коалиция. През 1944 – 1945 г., намирайки се в оперативно подчинение на Трети украински фронт, български военни обединения се сражават със силите на Вермахта на Балканите и в Средна Европа. Впоследствие по съветски образец войната пропагандно е наречена „отчествена“. Тя обаче не притежава характеристиките на такава. Всъщност широко прокламираната от отчественофронтовското управление задача за „разгром на фашизма“ не се припознава като национална кауза за една част от българските военнослужещи. Най-яркият израз на нежеланието за воюване без съмнение са бунтовете, които избухват на фронта в началото на 1945 г.

През есента на 1944 г. в българската армия възниква институтът на съветските военни съветници. Той остава характерна черта в развитието на войската не само до края на войната срещу Германия, а и след това. Дейността на съветническия апарат най-общо е свързана с внедряването в българската армия на съветските военни практики. В този смисъл той представлява ярко изражение на ролята, която съветския фактор играе в развитието на войската, сиреч на един от аспектите на нейната съветизация.

Външнополитически параметър в развитието на българската армия, а и на цялата държава, в периода 1944 – 1947 г. безспорно представлява Московското съглашение за примирие между Великобритания, САЩ, СССР и България от 28 октомври 1944 г. Неговите клаузи са подготвени в хода на дискусиите в рамките на „Голямата тройка“ през септември – октомври 1944 г. Обсъжданията се водят на основата на подготвения още в края на август 1944 г. англо-американски проект за примирие и на представените по-късно съветски поправки и допълнения към него. Съблюдаването на Московското съглашение е поверено на Съюзна контролна комисия, доминиращо място в която заемат представителите на СССР.

Дейността на СКК има два ясно обособени етапа. Първият от тях обхваща времето от есента на 1944 г. до лятото на 1945 г. През този период работата на контролния орган

във връзка с войската се определя от член 1, буква „в“ на примирието, третиращ участието на нейното участие във войната срещу Германия. Вторият етап от функционирането на комисия се разполага в месеците от средата на 1945 г. до септември 1947 г. Правният фундамент, върху който стъпва дейността на СКК по линия на българската армия по това време, е буква „г“ на член 1. Нейният текст постановява, че след завършека на военните операции против Третия райх въоръжените сили на Царство България трябва да бъдат демобилизирани и приведени в мирновременна положение.

От българска страна през есента на 1944 г. е създадено Комисарство по изпълнение на съглашението за примирието (КИСП). В него участва представител на Министерството на войната, в чието разпореждане се поставен Отдел VI на Щаба на войската – структура, сформирана още през септември 1944 г. за свръзка с представителите на съюзническите държави в България. Именно Отдел VI е основното звено, което комуникира със Съюзната контролна комисия във връзка с армията.

Посредством СКК от есента на 1944 г. Москва започва да получава пълна информация за всички важни аспекти от развитието на българската войска. Придобиването на данните обаче е едната страна на въпроса. Всъщност по този начин се установява здрав механизъм на съветски контрол върху процесите, протичащи в армията. Казано с други думи, СССР не само следи за всичко случващо се във въоръжените сили, а има възможност да очертава посоката на тяхното развитие. Тази тенденция става особено забележима през втория период от дейността на СКК, когато тя непосредствено участва в реорганизацията на българските въоръжени сили.

Ролята на западните представители в комисията е силно ограничена, като информационният поток, вървящ от българска страна към контролния орган, фактически не стига пряко до тях. Те получават сведения по военните въпроси от своите съветски колеги в СКК. Впрочем позицията, която англо-американските офицери заемат в комисията, напълно отразява второстепенната американска и британска позиция в намиращата се в кремълската зона на доминация България.

Като израз на новата геополитическа ориентация на държавата в началото на 1945 г. българското военно ръководство в лицето на генерала-комунист и началник на Щаба на войската Иван Кинов поставя пред председателя на СКК маршал Фьодор Толбухин въпроса за превъоръжаването на армията със съветско въоръжение. В средата на март 1945 г.

е постигната договореност за безвъзмездно предаване на Царство България на значително количество бойни и материално-технически средства за войската. С този акт е поставено началото на един процес, който ще се превърне в характерна черта в развитието на българските въоръжени сили през Студената война, а именно – превъоръжаването със съветски образци техника.

На Потсдамската конференция на „Тримата големи“ през лятото на 1945 г. е взето решение да се пристъпи към подготовката и към сключването на мирни договори с бившите европейски съюзници на Германия, сред които попада и България. Съставянето на мирните текстове е възложено на новосъздадения Съвет на министрите на външните работи (СМВНР), главна роля в който играят СССР, САЩ и Великобритания. В хода на подготовката на мирните договори с България, Румъния и Унгария проличава не толкова нежеланието на Москва за налагане на военни ограничения върху въоръжените сили на трите държави, колкото за евентуалното създаване на междусъюзнически военни инспекторати с участието на Великобритания и на САЩ, които да съблюдават за бъдещите рестрикции. В крайна сметка съветската цел е постигната и мирните договори не включват подобни условия.

Сключеният с България на 10 февруари 1947 г. и ратифициран в следващите месеци Парижки мирен договор въвежда определени възбрани и ограничения върху армията. Те обаче не са толкова тежки, както тези на Договора за мир от Ньой от 1919 г. Следният факт е доста показателен – предвидената в Парижкия договор численост за българската армия от 65 500 души е не много по-малка от тази в навечерието на Втората световна война – 72 250 души.

Особена роля в развитието на войската след 9 септември 1944 г. играят военните отдели. Подобни звена възникват и в комитетите на Отечествения фронт, и в конструкцията на БРП (к). Тези две нива на съществуване обаче са само формални – на практика техните завеждащи и в единия, и в другия случай са едни и същи лица. По този начин комунистите фактически слагат ОФ печат на своята дейност по линия на армията. Запазената документация за работата на военните отдели е твърде хаотична, но все пак от нея личи, че те са натоварени преди всички с кадрови мероприятия във връзка с войската. Това обаче е неспецифична дейност за структури, които не попадат в армейския организъм. Поне за няколко месеца след 9 септември 1944 г. се запазва Главният щаб на НОВА, създаден от по-

рано. Като негови основни задачи се очертават провеждането на чистката в армията, изграждането на помощник-командирския институт и внедряването на нови кадри в редовете на войската. Впоследствие отговорността за всички тях е прехвърлена към Военния отдел към ЦК на БРП (к), оглавен от Георги Дамянов – политемигрант, завърнал се от Съветския съюз през есента на 1944 г.

В периода 1944 – 1948 г. с различни амплитуди протича мащабно прочистване на офицерския корпус на българската армия. Първата вълна се разполага в месеците от септември 1944 г. до пролетта на 1945 г. Тя е белязана от градиращо насилие. Офицерският корпус е сполетян от убийства, от масови уволнения, от задържания и накрая от Народния съд. През есента на 1944 г. генерал Дамян Велчев предприема действия в защита на българското офицерство, но БРП (к) реагира срещу тях и се стига до открит конфликт. Комунистите получават подкрепа от съветското представителство в Съюзната контролна комисия, което в значителна степен предопределя изхода от техния сблъсък с министъра на войната. За пръв път тогава се поставя и въпросът за неговата смяна. Същевременно на командни позиции във войската се назначават близки до новата власт офицери от почти всички политически среди в ОФ – комунисти, звенари, земеделци. Налице е тотална депрофесионализация и партизация на офицерския корпус.

През 1945 г. положението на генерал Дамян Велчев в правителството постепенно укрепват. Той е гост на Парада на победата в Москва в средата на 1945 г., а отношенията му с БРП (к) се развиват в дух на доброжелателство. Началните месеци на 1946 г., когато на международно ниво се изостря конфронтацията Изток–Запад, са белязани от притеснения за комунистите от нарастващото влияние на звенарите в армията. Без сигнал за действие от Кремъл обаче БРП (к) не смее да действа. Паролата идва през юни 1946 г., когато лично Йосиф Сталин инструктира Георги Димитров да се върви към смяна на министъра на войната и пълно овладяване на войската. През лятото на 1946 г., въз основа на приетия Закон за ръководство и контрола на войската, от армейските редове са освободени почти 2 000 офицери. Генерал Дамян Велчев е отстранен като министър на войната. Ударът е насочен срещу позициите на звенарите в армията. Уволненията продължават и насетне, като те са следвани от назначения на представители на БРП (к). Към пролетта на 1948 г. командния състав на войската вече е напълно овладян от комунистите. Практически е създаден партиен офицерски корпус.

Справка за научните приноси на изследването

1. Представя на вниманието на българската академична общност значими проблеми, свързани с развитието на българската армия в периода 1944-1948 г.
2. За пръв път детайлно е представена ролята на външния фактор в лицето на СССР в развитието на българската армия.
3. Въвежда в научен оборот широк кръг от нови документи от български и чуждестранни архивохранилища.
4. За първи път е описан детайлно процесът на промени в офицерския корпус в периода 1944-1948 г.

Справка за публикациите по темата на дисертационния труд

1. Жеков, Боян. По пътищата към властта. Щрихи към дейността на Дамян Велчев преди и след 9 септември 1944 г. – В: 70 години от поврата на Девети септември 1944 г. – исторически предпоставки и последиствия. Сборник с научни изследвания. София, 2015, с. 130 – 155.
2. Жеков, Боян. Време за разплата. Стихийната чистка на офицерския корпус в българската армия през септември 1944 г. // История, 2016, № 5, с. 458 – 474.
3. Жеков, Боян. Българската армия и Примирието от 28 октомври 1944 г. – В: Нова България и мирът след Втората световна война. Сборник с научни изследвания. София, 2018, с. 109 – 134.